

Mimetikus eljárások az intrikusoknál – Katona József és Karl von Eckartshausen darabjaiban

KOVÁCS Viktor

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz
ORCID: 0000-0002-3467-3313

Mimetic procedures in the intrigues of KATONA József and KARL VON ECKARTSHAUSEN

Abstract | The focus of my doctoral research is on the intrigue of reform-era drama, with a special focus on KATONA József's *Bánk bán*. According to my hypothesis, the knight-errant Biberach is not only a servant and advisor, but also a teacher to Prince Otto, who is trying to seduce the Bansan's wife. This depicted relationship can also be interpreted as a result of the source of inspiration and influence identified and detailed by WALDAPFEL József, who argues that KATONA was influenced by Karl von ECKARTSHAUSEN's philosophical work of dialogue, *Der Prinz und sein Freund*, when writing *Bánk bán*. The text was published in 1789 in Pest, and its overtly socially critical attitude made it instantly popular among the Enlightenment intelligentsia. The treatise, which is based on a conversational structure, is critical of historians for embellishing reality like courtiers, flattering when their work should be about the harsh transmission of truth. The central figure in *Der Prinz und sein Freund*, the vain prince, is confronted with the truth, the harmful and outdated image of absolutist monarchy, from an unexpected source, through the words of his servant. My research does not, of course, intend to repeat WALDAPFEL's claims, but, taking into account the theses of *Der Prinz und sein Freund*, I will include another of ECKARTSHAUSEN's works, the stage play *Fernando und Yuriko* (*Inkle und Járíkó* in KÓTSI PATKÓ János's adaptation), widely known to Hungarian classical audiences.

In the story of *Inkle and Járíkó*, Inkle, an English merchant, is shipwrecked and finds refuge on an island inhabited by Native Americans. He is helped by a native girl, Járíkó, who does not reveal the identity of the strange man to the rest of the tribe, carrying food for three years to Inkle's secret hiding place. Eventually, she manages to get the community to accept him, but all the while he misleads her, promises her marriage and sells her to a fellow trader in London at the first opportunity. The betrayal, the influence of romantic attraction, creates a thematic analogy between Inkle and the amoral male characters of *Bánk bán*, Otto and Biberach. Through a comparative analysis of the intrigues of the two dramas, my paper attempts to draw conclusions about the characterization-characterological peculiarities of the first and second stage of the reform era. In the first part, I will discuss the genesis of Inkle and Járíkó, and then, through textual examples of *Der Prinz und sein Freund*, I will interpret ECKARTSHAUSEN's view of the orderly structure of the period and of the power-servant status. After a comparative analysis of the intriguing portrayals of *Inkle and Járíkó* and *Bánk bán*, I will also seek to answer the question of how ECKARTSHAUSEN's thought process fit into the 1814 call for proposals of the Erdélyi Múzeum.

Keywords | motif history, song play, intriguing characters, social criticism, KATONA József

Katona József *Bánk bán* című drámája a korábbi szakirodalom közismert megállapításai szerint számos világirodalmi előzménymotívummal rendelkezik. A nemzeti drámaként kanonizált mű szerzőjét olyan alkotók inspirálták, mint Friedrich Schiller, Veit Weber vagy Cristoph Martin Wieland.¹ Korábbi kutatásaim során részletesen foglalkoztam a *Sturm und Drang*-drámairodalom emblematikus alkotásainak, Gotthold Ephraim Lessing *Emilia Galotti*jának, illetve Schiller *Kabale und Liebe* című szomorújátékának a *Bánk bán* alakbrázolására gyakorolt hatásával. Elsősorban a polgári szomorújátékok intrikusfiguráit elemeztem tárgy történeti összefüggéseket keresve. Befolyásolta-e a császári kamarás Marinelli és a hercegi titkár Wurm alakja a lézengő ritter, Biberach figurájának felépítését? Az azonosságok mellett a feltárt különbségek is megerősítették, hogy voltaképpen egy fejlődéstörténet figyelhető meg a három cselszövő személyisége között. Az *Emilia Galotti* Marinellije látszólag teljesen nélkülözi az érzelmi kapcsolódásokat: nemhogy szerelmi vonzalmat nem érez senki iránt, de a családi háttéréről, az indíttatásáról sem tudunk meg jóformán semmit. Kapcsolata a herceggel ugyanakkor túlmutat a szolgai függésen, többlettudásánál fogva ő az, aki valójában irányítja kettejük cselekedeteit. Szándéka nem más, mint az udvari kamarási pozíció féltékeny őrzése, stabilizálása.

Marinellivel szemben a *Kabale und Liebe* Wurmja a személyes érzelmein keresztül is kapcsolódik a történetekhez. Ugyanúgy Miller muzsikus lányába szerelmes, akár csak von Walter tanácsos fia, Ferdinánd, s elsősorban az ebből fakadó féltékenysége készíti intrikus tettei végrehajtására. Bár ő is a rendi társadalom alkalmazásában áll, belső monológjában többször elhatárolódik ettől a közegtől. Első darabbeli megjelenése során, miután sikertelenül próbálja feleségül kérni Lujzát a szüleitől, hozományvadászattal vádolja a zenész házaspárt. A titkár szerint az öregek előbb beletörődnének abba, hogy gyermekük az ifjú arisztokrata kitartott szeretője, minthogy az ő törvényes felesége legyen. A férfi a polgári erényekre hivatkozik tehát, ám ebben kevésbé vezérli tényleges meggyőződés, sokkal inkább az igazodási szándék az aktuális beszédkörnyezethez. Wurm nagyon jól tudja, hogy Milleréket az erkölcsiségük megkérdőjelezése útján képes a leginkább elbizonytalanítani és feldühíteni.

A *Bánk bán* Biberachja elemzésem alapján a két előbbi intrikuskarakter átmenetének látszik. A segítő tevékenység, amelyet Ottó mellett végez, dramaturgiai szerepkettőzést hoz létre az udvari cselszövő hagyományos szerepkörében. Az érzelmi indítékot a mérániai herceg, a cél véghezviteléhez szükséges eszközöket pedig a kóbor lovag képviseli. Biberach konkrét szerelmi motivációjáról nem hangzik el utalás a darabban, ugyanakkor a szereplő meglepően sokat beszél családi háttéréről, előzetes tapasztalatairól. Hoszszasan részletezi apjával való konfliktusát, aki kitagadta őt, illetve többször előkerül a történeteiben szeretője, Luci neve is, aki megcsalja a férfit, közös életük boldogtalan. A lézengő ritter nemcsak szolgálója és tanácsosa, hanem szabályosan tanítója is Ottónak, ez a vonás pedig újdonságnak számít a vizsgált karakterológiai tárgy történetben.

1 WALDAPFEL József, „Eckartshausen és Katona”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 41, 2. sz. (1931): 213–216.

Jelen tanulmányom középpontjában ez a tulajdonság áll, amely előfeltevésem szerint a már említett cselszövői mimézis egyik eszköze. Waldapfel József 1931-es tanulmányában egy újabb világirodalmi forrásra utal, amely Katona Józsefet a *Bánk bán* megírásakor az előbb említett művekhez hasonlóan befolyásolhatta, sőt az intrikus-, illetve rezonórábrázolás tekintetében újításokra készíthette. Karl von Eckartshausen *Der Prinz und sein Freund* című filozofikus műve 1789-ben jelent meg Pesten, s a nyíltan társadalombíráló attitűdje miatt egy csapásra igen népszerű lett a felvilágosult értelmiség körében. A társalgási szerkezetre épülő értekezés elmarasztaló véleményt fogalmaz meg a történetírókkal szemben, amiért udvaroncok módjára szépítik a valóságot, hízelegnek, holott a munkájuknak éppen az igazság kíméletlen átadása lenne a célja. A *Der Prinz und sein Freund* központi alakja, a hiú herceg váratlan forrásból, a szolgája szavain keresztül szembesül az igazsággal, az abszolutista uralkodói kép káros és elavult mivoltával.²

Kerényi Ferenc a „felvilágosult állambölcselet kézikönyvé”-nek nevezi Eckartshausen munkáját, amelyből a rekonstrukciója szerint Katona József körülbelül hetven sort szó szerint is átvett.³ Ugyanakkor némely szövegutalások nem épültek bele a később kiadott és kanonizált változatba, hanem csupán az előzetes variánsok, vázlatok részei maradtak, míg vannak olyan gondolatok is, amelyek az átdolgozást követően kerültek a drámába. Az azonban valamennyi Eckartshausen-idézetben közös, hogy jobbra a két alattvalói státuszú szereplő, Tiborc és Biberach közléseiben érvényesülnek.⁴

Hogy miért vonhatta magára a költő figyelmét E. könyve, azt címe megmagyarázza. Udvari ármányt jelenítvén meg, kapott minden olvasmányon, amely hozzásegíthette, hogy az udvari levegőbe beleélje magát; sőt a címről még azt is gondolhatta, hogy a herceg barátja afféle udvari cselszövevények irányítója, mint sok regényben és drámában, s mint amilyen szerepet ő Biberachnak szán.⁵

Az idézett tanulmány szerint a felvilágosult abszolutizmus „katekizmusa”, a fiatal herceget oktató hangvétel, az ábrázolt alá-fölé rendeltségi viszonyok mind hasznosíthatók voltak Katona számára, s ezt a hasznosíthatóságot az sem zárta ki, hogy az eckartshauseni nevelő mindenkor a józan bölcsesség megtestesítője. Waldapfel Biberachot a misztériumjátékok ördögeihez, a barokk drámák gonosztevéihez sorolja, meglepő módon éppen a mértékletesség és racionalitás jegyein keresztül. Az ellenszenves vonásokat kétségtelenül komplexebbé teszi a tudás és az önuralom, ezáltal pedig Biberach szerethetőbbé válik az ostoba merániai hercegnél.⁶

2 Uo., 213.

3 KERÉNYI Ferenc, „Katona József dilemmái”, in KERÉNYI Ferenc, *Vörösmarty – Petőfi – Madách: Tanulmányok*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, GYURGYÁK János és SZILÁGYI Márton, 257–271, Osiris irodalomtörténet: Tanulmányok (Budapest: Osiris Kiadó, 2022), 263.

4 WALDAPEL, „Eckartshausen és Katona”, 213–214.

5 Uo., 215.

6 Uo., 216.

Kutatásom természetesen nem a Waldapfel- és Kerényi-féle állításokat szándékozza megismételni, hanem a *Der Prinz und sein Freund* téziseit figyelembe véve bevonja a vizsgálatba Eckartshausen egy másik művét, a klasszikus kori magyar közönség által széles körben ismert *Fernando und Yariko* (Kótsi Patkó János feldolgozásában *Inkle és Járikó*) című színpadi játékot. Gupcsó Ágnes kutatásából tudni, hogy ez a szöveg német nyelven 1784-ben jelent meg, korábban, mint a bölcseleti értekezés.⁷ Semmiképp sem vélem úgy, hogy a *Der Prinz und sein Freund* elméleti szöveggént hatott volna Eckartshausen színdarabjára, mivel a két alkotás az időrendiséget tekintve nem így követte egymást az életműben. Az viszont nem kizárható, hogy az Eckartshausen-darabot az 1790-es évek végén magyarra átültető és átdolgozó Kótsi Patkó János ismerte a filozófiai értekezés egyes tételeit, és azok szellemében adaptálta a szerző korábbi drámáját. Mindez ugyanakkor így is hipotézis, ezért a leghatározottabban az alkotói gondolatvilágban akár véletlenszerűen is megképződő párhuzamokra hivatkozhatom. A darab alapjául szolgáló történetről már Mikes Kelemen törökországi levelei is említést tesznek. Hopp Lajosnak az ehhez írt kíséretanulmánya szerint a téma a 18. század irodalmának egyik legkelendőbb eleme, többek közt La Fontaine, Goldoni, Antoine Francois Prévost is feldolgozta. A történet szerint Inkle, az angol kereskedő hajótörést szenved, és egy amerikai őslakosok által lakott szigeten talál menedéket magának. Egy bennszülött lány, Járikó lesz a segítségére, aki nem fedi fel az idegen férfi kilétét a törzs többi tagja előtt, három évig hordja Inklének a táplálékot titkos rejtékhelyére. Végül azt is eléri, hogy a közösség befogadja a férfit, aki azonban végig csak félrevezeti lányt, házasságot ígér neki, s az első adandó alkalommal eladja egy londoni kereskedőtársának.⁸

Isabel Kunz az *Inkle und Yariko*-téma teljes hatástörténetét ismerteti, a szüzse alapján írott szomorújátékok közt említi például Johann Heinrich Faber 1768-as *Inkle und Yarick*-ját és J. N. W. B. Komarek 1791-es adaptációját. Eckartshausen 1784-es művét a daljátékok sorában tartja számon Joseph Alois Gleich és Johann Wilhelm Döring művei mellett.⁹ A téma hazai felbukkanását vizsgálva Zolnay Béla megjegyzi, hogy 1783-ban a pesti német színjátszás már bemutatott egy *Inkle und Yariko* című tragédiát, ez azonban még nem az eckartshauseni darab, hanem Joseph Bernhard Pelzel szomorújátéka. 1801-ből egy balettadaptáció emlékét őrzik a színlapok, amely a Kreutzer-Theater pódiumán mutatkozhatott be.¹⁰ Pukánszky Kádár Jolán a szerző nevének közlése nélkül említi egy 1786/1787-es évadban bemutatott *Inkle und Jariko*-előadást, illetve ő is hivatkozik az 1801-ben színpadra állított balettváltozatra.¹¹ A Belitska-Scholtz Hedvig és Somorjai Olga által szerkesztett *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850* szerint

7 GUPCSÓ Ágnes, „Zenés színjátszás Debrecenben (1798–1799)”, *Zenatudományi Dolgozatok* 2 (1980): 259–272, 263.

8 HOPP Lajos, „A *Leveleskönyv* tárgyi jegyzetei”, in MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és Misszilis levelek*, szerk. HOPP Lajos, 399–798, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 782.

9 ISABEL KUNZ, *Inkle und Yariko: Der Edle Wilde auf den deutschsprachigen Bühnen des ausgehenden 18. Jahrhunderts* (München: Ludwig-Maximilians-Universität, 2007), 189.

10 ZOLNAY Béla, „Mikes törökországi leveleinek keletkezéséhez (Vége)”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 40 (1916): 90–106, 99.

11 KÁDÁR Jolán, *A budai és pesti német színészet története 1812-ig* (Budapest: Pfeifer Ferdinánd, 1914).

1783-ban a Pelzel-adaptáció került színre, ezt követte 1799-ben a schröderi átdolgozás, majd az 1801-es táncjáték. A Schröder műve alapján készített Gleich-adaptáció premierje 1807-ben volt.¹² Ugyanakkor az 1810-től 1815-ig tartó időszak német nyelvű előadásait összefoglaló színházi zsebkönyvekben nem található meg sem a *Fernando und Yarikó*, sem az *Inkle und Yarikó*, valószínű tehát, hogy a téma a közönség előtt már nem számított korszerűnek.¹³

Ami pedig a magyar nyelvű előadásokat illeti, Gupcsó Ágnes cikke említést tesz báró Wesselényi Miklós erdélyi társulatának debreceni vendégjátékáról, amelyre 1798. augusztus 11. és 19. között került sor, s amelynek szerdai napján a Kótsi Patkó János által szerzett zenés játékot, az *Inkle és Járíkot* adták elő. Ugyanezen előadás emlékét őrzi az 1803. január 9-i alkalomról szóló kolozsvári műsorismertető, illetve a tanulmány beszámol egy 1808-as pesti adaptációról is, amely Pacha Gáspár nevéhez fűződik.¹⁴ Az Országos Széchényi Könyvtárban megőrzött példány egyértelműsíti, hogy Kótsi Patkó János az Eckartshausen-féle *Fernando und Yarikót* fordította le, s mutatta be színészeivel: „Inkle és Járíko avagy az arany idő első rész. Énekes játék három felvonásban. Ekkartshausen után. Fordította Kótsi Patko János.”¹⁵ A *Magyar Játék-színi Almanak* (1813-tól *Magyar Játékszíni 'Sebkönyv*) szerint az *Inkle és Járíko* című háromfelvonásos énekesjáték 1810. január 31-én, április 13-án, szeptember 25-én és november 29-én szerepelt a pesti magyar színtársulat műsorán. Valószínű viszont, hogy a darabot nem az általam vizsgált fordításban játszották ekkor, mert az évad szerzőinek nyilvántartásában Kótsi Patkó János neve mellett nincs feltüntetve a mű, míg például Lessing *Galotti Emiliája* igen, tehát az adminisztráció nemcsak az eredeti drámákra, hanem a magyarításokra is kiterjedt.¹⁶ 1813. március 30-án újra előadták az *Inkle és Járíkot*, az ezt rögzítő katalógus azonban sem a daljáték szerzőjét, sem a fordítóját nem említi meg.¹⁷ Katona József elképzelhetően éppen a *Bánk bán* első változatának megírása idején találkozhatott a *Járíko*-téma variációival, s a szűzsé hazai jelenlétét és hatását szemlélteti, hogy Gyulay Lajos a naplója szerint 1824-ben egy több mint száz évvel korábbi írást, Richard Steele *Inkle and Yarikó*-ját fordította magyarra.¹⁸

12 BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig és SOMORJAI Olga, szerk., *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850: Normativer Titeltatalog und Dokumentation*, 2 köt. (Budapest: Argumentum Kiadó, 1995), 1:455–456, 2:922.

13 J. P. CSERNY és J. OERTEL, *Ofner und Pesther Theater-Taschenbuch auf das Jahr 1810* (Pest: Königl. städtischen Theater, 1811); J. P. CSERNY és J. OERTEL, *Ofner und Pesther Theater-Taschenbuch auf das Jahr 1811* (Pest: Königl. städtischen Theater, 1812); J. P. CSERNY és J. OERTEL, *Ofner und Pesther Theater-Taschenbuch auf das Jahr 1812* (Pest: Königl. städtischen Theater, 1813); F. HYBL és J. OERTEL, *Ofner und Pesther Theater-Taschenbuch auf das Jahr 1813* (Pest: Königl. städtischen Theater, 1814); F. J. HYBL és J. OERTEL, *Ofner und Pesther Theater-Taschenbuch auf das Jahr 1814* (Pest: Königl. städtischen Theater, 1815).

14 GUPCSÓ, „Zenés színjátszás...”, 261–262.

15 Karl von ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ János, *Inkle és Járíko, avagy az arany idő* (Kolozsvár: Református Kollégium Nyomdája, 1800), 1.

16 *Magyar Játék-színi Almanak* (Pest: Trattner, 1811), 7–17, 21–22.

17 *Magyar Játékszíni 'Sebkönyv* (Pest: Trattner, 1813), 28.

18 GYULAY Lajos, *Hamuszín könyv* (1824. január 14. – 1824. augusztus 2.), szerk. SZALISZNYÓ Lilla és ZENTAI Mária, tan. SZALISZNYÓ Lilla, Gróf Gyulay Lajos maga keze és könyve (Szeged: SZTE Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2009), 43–46.

Az ismertetett kontextus alapján nem véletlen, hogy Kerényi Ferenc a reformkor nagy színházi sikerei közé sorolja Eckartshausen énekes játékát, és Kuthy Lajos 1839-ben debütáló *Fehér és fekete* című drámájával említi egyazon kontextusban, ami azt valószínűsíti, hogy a német szerző műve még az 1840-es években is inspirálóan hatott a korabeli alkotókra. Ahogyan fogalmaz, a koloniális szempontok, a gyarmatosítás erkölcsi alapú radikális megkérdőjelezése erősen illeszkedett a klasszikus kori hazai színjátszás hagyományába. „Eckartshausen énekes játékában is [...] az inka lány váltja ki a nézői együttérzést, kétszeresen mentve meg szerelmese, a hajótörést szenvedett angol kereskedő életét, míg az, »hálából« a tőle terhes lányt lelkifurdalás nélkül adja el rabszolgának.”¹⁹ A mű társadalmi mondanivalóját hangsúlyozza Staud Géza tanulmánya is, amely szerint az *Inkle és Járíkó* a névleges amerikai cselekménytér ellenére a keleti mitológiai elemeket és névadási hagyományokat alkalmaz, ezzel pedig az ez idő tájt kelendő orientalista színházi irány példáihoz sorolható. A keleti tárgyú drámákat két okból szerette a közönség. „Az első az egzotikus dekoráció és a kosztüm lehetőség. A másik ok a fiktív, keleti jellemeknek vad szenvedélyessége, erőszakossága, bosszúszomja.” Staud olyan művek között említi Eckartshausen darabját, mint Voltaire *Alzire*-je, La Mierre *Lanasszája*, Hafner *Pikkó hertzeg és Jutka Perzsije*, illetve Emmanuel Schikanedertől a *Varázssíp* és *A jó tévő szarándok* című zenés drámák.²⁰ Nandini Bhattacharya szerint az *Inkle és Járíkó* a 18. század végi kereskedelmi túlkapások jellemző érzékeny kritikája. A kor kulturális köztudatában egyre szélesebb teret nyert az anyagi és a szellemi-emocionális értelemben vett gazdagság és gyarapodás ellentéte. Bhattacharya rekonstrukciójában a kor alkotói kísérletet tettek arra, hogy az arcot visszaadják a névnek, és az érték fogalmát az empátia (például a nők elnyomása, illetve a kolonizáció elszenvedői iránti szolidaritás) révén megtisztítják.²¹

Az *Inkle és Járíkó* több szempont alapján is rokonítható Katona József *Bánk bán*jával. A gyarmatosítást tematizáló Eckartshausen-mű cselekményéhez hasonlóan a magyar drámában is elnyomó idegen hatalom kerül szembe az alárendelt nép akaratával, amelyet mindkét esetben az ártatlan női test kiszolgáltatottsága jelképez. Akárcsak a *Der Prinz und sein Freund*, az *Inkle és Járíkó* is reprezentálja a herceg és a beosztottja viszonyát, az intrikus Inkle mellett folyton ott van az inasa, Pedrillo, aki a legtöbbször élő lelkiismeretként iparkodik ura önérzetére hatni. Bár szándéka teljes mértékben különbözik Biberachétól, a feletteséhez való kapcsolódás eszközeiben nem tudjuk nem észrevenni a lézengő ritter későbbi alakját, aki ilyenformán Eckartshausen filozófiájának kiábrándult, pesszimista kommentátoraként értelmezhető. Az intrikának a *Fernando und Yariko* cselekményén belüli szervezőerejét Isabel Kunz is kiemeli, a dráma tetőpontjának nevezi a Yariko eladása körüli ármány lelepleződését.²²

19 KERÉNYI Ferenc, „A radikális színházprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban (1838–1840)”, *Irodalomtörténet* 58, 8. sz. (1976): 165–181, 174.

20 STAUD Géza, *Orientalizmus a magyar romantikában* (Budapest: Sárkány Nyomda Rt., 1931), 98–104.

21 Nandini BHATTACHARYA, „Family Jewels: George Colman’s *Inkle and Yarico* and Connoisseurship”, *Eighteenth-Century Studies* 34, 2. sz. (2001): 207–226, 212, doi: [10.1353/ecs.2001.0002](https://doi.org/10.1353/ecs.2001.0002).

22 KUNZ, *Inkle und Yariko*, 208.

A következőkben a *Der Prinz und sein Freund* részletes bemutatása következik, felsorakoztatva a szövegben előforduló mimetikus szerepfelvétel példáit. Ezután az *Inkle és Járíkó* vonatkozó jeleneteit vizsgálom. Hozzá tartozik-e a mimézis gyakorlata a darabbeli intrikusok tevékenységéhez, s ha igen, cselekedeteik párhuzamba állíthatók-e a *Bán bán* Biberachjának ténykedésével? A tanulmány lezáró szakaszában arra keresek választ, hogy Biberach eckartshauseni karakterjegyei miképp illeszkedtek az *Erdélyi Múzeum* 1814-es pályázatának esztétikai elvárásához. Bár máig tisztázatlan, hogy a pályázat bírálói miért hagyták reflexió nélkül a *Bánk bánt*, s valójában abban sem lehetünk biztosak, hogy egyáltalán kézhez kapták Katona József művét, a darabot befolyásoló hatástörténeti motívumok feltárása szempontjából fontosnak látszik egy ilyesfajta elemzés is.²³

2. Mimetikus példák a *Der Prinz und sein Freund* szövegvilágában

Karl von Eckartshausen *Der Prinz und sein Freund* című művének párbeszédes szerkezete önmagában hordozza a dramatikus és a szerepfelvétel lehetőségét. A szöveg e tulajdonsága áttételesen kapcsolódik az arisztotelészi definícióhoz, amely szerint a mimézis a cselekvés utánzása, s legtöbbször kétféle módon valósulhat meg. A cselekvő alanyoknak vagy nálunk jobbaknak, vagy hitványabbaknak kell lenniük, a drámai műfajválasztás során ez dönti el, hogy tragédia vagy komédia születik. Egyes alkotók képesek az általános, hozzánk hasonló világ utánzására, ám ez jobbra a festőkre, képzőművészekre jellemző.²⁴ A mimézis tehát, amely konkrét definíció híján ugyan, de kulcsfontosságú szerepet kap Eckartshausennél, nem a valóságot, hanem a valóságot idéző illúziót hozza létre, és a befogadó megtévesztésével is szolgálhat.

Paul Woodruff az *Arisztotelész a mimézisről* című tanulmányában némiképp szembeszáll az ókori filozófus nézeteinek leginkább elterjedt értelmezésével, s elsősorban Platón összefüggései mentén viszonyul az egyébként leírhatatlannak s idegen nyelven átadhatatlannak nevezett arisztotelészi fogalmakhoz: ilyen például az „ábrázolás”, a „másolás”, a „kifejezés” vagy a „fikció”. Woodruff egyértelműen cáfolja, hogy a mimézis kizárólag utánzás volna, de szerinte teljes méretékű fikcióként sem foglalható össze. Inkább arról van szó, hogy a cselekvő vagy az elbeszélő hatalommal ruházta fel a fikciót, hogy a befogadónak valóságként funkcionáljon.²⁵ A költői mimézis előzménye akár teljes mértékben kitalált is lehet, az elérni kívánt hatás érdekében azonban nélkülözhetetlenek a reális szférával való találkozási pontok. „A mimézisnek [...] az a hatása, hogy működésképtelenné teszi az értelmünket; félretolja azokat a tudatos képzeteket, amelyek segítségével az értelem általában képes felügyelni az érzelmi reakciókat.”²⁶

23 GYALUI Farkas, *A Döbrentei-pályázat és a „Bánk bán”*, Erdélyi tudományos füzetek 32 (Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1931), 3–6, doi: [10.36240/etf-032](https://doi.org/10.36240/etf-032).

24 ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADY János (Budapest: Magyar Helikon, 1974), 11.

25 PAUL WOODRUFF, „Arisztotelész a mimézisről”, ford. KOZÁK Dániel, *Helikon* 48, 1–2. sz. (2002): 29–55, 29, 39, 40.

26 Uo., 55.

Amint azt a bevezetőben már említettem, a *Der Prinz und sein Freund* alaphelyzete egy társalgási szituáció az udvartartás élén álló herceg és tanítója között. A *Fünfter Grundsatz* (Negyedik alapvetés) című fejezetrész azonban, amelyre Waldapfel József és Kerényi Ferenc egyaránt reflektál, kizárólag a mester monológja, az általa felsorakoztatott képek, részletességig kidolgozott példázatok az ő benyomásain alapulnak. Legelőször is kiköti, hogy a hercegnek tisztelnie kell az alattvalóit, tilos tréfálkoznia velük. A vaskosabb tréfálkozás megalázó, az enyhébb pedig túlzott bizalmaskodásnak tűnhet. A szolgák megismerése ugyancsak elsődleges feladata az uralkodónak, elvégre ők azok az emberek, akik a hatalmi pozíciót s az ezzel járó körülményeket biztosítják a számára. Látogasson el nád-
tetős kunyhójukba, egyen a fekete kenyérből, amit ők fogyasztanak, öltözzön rongyos ruhájukba, s így észre fogja venni, mekkora erőfeszítésükbe kerül a hercegi jólét megteremtése. A főrangú úrnak éreznie kell a szolgagyomor éhségét, a nyelv szomjúságát.²⁷

Az tehát már a tanító kezdeti megszólalásaiból kiderül, hogy elsősorban a test ér-
keinek benyomásán keresztül gyakorol hatást az ifjú hercegre. Ezt saját bevallása sze-
rint azért teszi, mert az uralkodó elől a megtévesztő udvaroncok elzárják az igazságot,
a jobbágy a palota udvarára sem léphet be, nemhogy a panaszait valamiképp előadhat-
ná az igazságtévő trónus előtt. Az udvar hamis figurái természetesen érdekből cseleked-
nek így: a gazdagok ugyanis mindig rosszul járnak, ha a feletteseik a náluk alacsonyabb
rangú szolgálkkal veszik körül magukat. Az aranyruhába öltözött herceg szégyent érez
a rongyokban járó szegények közt, felismeri a társadalmi hierarchia igazságtalanságát,
s ezt a felismerést továbbítani akarná a grófok, további előkelőségek számára.²⁸ Bár az
elbeszélő egyértelműen a kapzsi főurakat vádolja a megtévesztés gesztusával, voltaké-
ppen az ő példázatai is megfeleltethetők az arisztotelészi mimézis típusainak. Amikor a
herceg aranyruhát vesz magára, az általánosnál hitványabb uralkodói mintákat követ,
mikor pedig a földművesek kunyhójába látogat, s ott osztozik velük a szegénységen, a
nemesebb és erkölcsileg tisztább viselkedést sajátítja el. A tanító példáinak mindegyike
a woodruffi elméletet támasztja alá, miszerint a fikciós alapokon nyugvó mimetikus el-
járásnak is kapcsolatot kell tartania az átérezhető valóság szegmentumaival.

A *Fünfter Grundsatz* szónoka a jobbágyok élete mellett a birodalmak, udvarok élén ál-
ló hercegek mindennapjait, felnövekedését is igyekszik empirikusan modellálni, rámu-
tatva közben a hiányosságokra. A legtöbbjüket már egészen kisgyermek korában hamis
önképpel ruházza fel a dajka hízeltelése, amely szerint idővel belőlük válik majd a legna-
gyobb uralkodó. Kivétel nélkül teljesítik minden kívánságukat, a haragjuktól, csalódott-
ságuktól tartanak, a külvilágtól pedig, amennyire csak lehet, elzárják őket, nehogy bár-
miféle veszéllyel találkozzanak. Elvégre az életük mindenki életénél drágább: a sorsuk
tragikus kimenetele a birodalom végét jelentheti. A serdülőkor során az udvarmester
hamis tanácsa és személyiségtorzító jelenléte veszi körül a trónörökösöket. Az udvarno-
ki státusz legfőbb előnye, hogy a kiszolgált nemes az öregségére birtokot, életjáradékot,
járandóságokat kap, a saját érdekei miatt arra kényszerül, hogy hazudjon, a nevelés sza-

27 Karl von ECKARTSHAUSEN, *Der Prinz und sein Freund: Ein Buch für Fürstenkinder* (Pest és Buda: Diepold és Lindauer Nyomdája, 1789), 163.

28 Uo., 164.

bályait az örökösök kedve szerint írja át. Az arisztokraták élete a reprezentációra épül, a tudásuk az egyes tárgyterületeken (irodalom, idegen nyelvek, történelem és földrajz) meglehetősen csekély, a felületes társalgás fenntartására, illetve a csodálat kiváltására szolgál. Eckartshausen sorai egy élveteg, a szórakozást a könnyelmű örömforrásokban kereső fiatalemberről szólnak, anakronisztikusan megteremtve a *dekadens dandy* figuráját. E karakternek a korábban említett rafinált, haszonleső tanácsadóval alkotott párosa a *Bánk bán* Ottó–Biberach alakkettőssével állítható párhuzamba.²⁹

Mindent összevetve megállapítható, hogy a *Der Prinz und sein Freund* ötödik fejezetének elbeszélője ellentmondásosan viszonyul a mimézishez. A saját bevallása szerint elítéli az udvari nevelés hamis illúziókat keltő, hazug jellegét, ugyanakkor az ő példázatai is csupán az elbeszélés szintjén léteznek, a *Fünfter Grundsatz* keretén belül legalábbis nem történik meg az uralkodói tér elhagyása, a tényleges kimozdulás. Ilyenformán az ő tevékenysége is megfeleltethető annak a folyamatnak, amelyet az arisztotelészi és a belőle kiinduló woodruffi fogalomkör mimézisnek nevez.

3. Vizsgált szövegpéldák

Kótsi Patkó János magyarázata a karakterábrázolásban és a lényeges cselekményfordulatokban követi Eckartshausen művét, a darab elején viszont két olyan jelenet is olvasható, amely nem szerepel az eredeti német nyelvű szövegváltozatban (legalábbis az 1784-es kiadásban).³⁰ Az elsőben a hajókatasztrófának lehetünk tanúi, majd pedig a címszereplő Inkle dalának a lakatlannak tűnő szigeten. A férfi énekéből kiderül, hogy bár nem eredeti otthona a cselekmény színhelyül szolgáló sziget, kifejezetten jól érzi magát itt, semminek nem érzi szükségét.³¹ Az idill tapasztalata, illetve az ennek elvesztésétől való félelem a *Bánk bán* Ottójában is megfogalmazódik, még hozzá egészen korán, a dráma első szakaszában.

És még ma kell, hogy ő enyém legyen!
Szerelmet érzek én, s csak az meríthet
vég nélküli édes Elysiumba, hol
önnön szerelmünk önkirálynénk,
szép életünk világa, valódi jó,
forrása annak, ami nagy, koporsó
üreben élet, és kívánt jövődönk
egyetlen egy kezesse – az, de az!!! –³²

Bizonyos mértékben mindketten idegenek a térben, ahol járnak, és talán éppen ez ruházza fel őket a megismerés merészségével. Amíg Ottóban a szerelem kívánása dol-

²⁹ Uo., 170.

³⁰ Karl von ECKARTSHAUSEN, *Fernando und Yariko: Ein Singspiel in drei Aufzügen* (München: Crätz Verlag, 1784).

³¹ ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járkó...*, 3.

³² KATONA József, „Bánk bán”, in *A magyar dráma antológiája I.*, szerk. KERÉNYI Ferenc, 105–199, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 111.

gozik, addig Inklét elsősorban a környezet, a természet nyújtotta szépségek érdeklik, amelyek nyugalmat hoznak az egyébként feldúlt tudatállapotában.

Zafir-szinbe fel-öltözve
Piros bársonnyal övedzve
Kél-fel a nap, tölle félnek,
A' dörgések, s vissza-térnek.
Rózsát küld előre jelnek,
Melytől szalad az éjjelnek,
Sötét félelmes fellege,
És az álom' serege:

Minden plánta ujra éledt,
Ah! bennem -is ujj az élet;
Ujj lesz tehát a ditséret,
Áldott légy örökös Élet.³³

Inkle nyomában csakhamar megjelenik a szolgája, Pedrillo, akinek már az első mondatai is bemutatják dramaturgiai pozícióját. A szóltan és némiképp spekuláns, számító természetű gazdájához képest Pedrillo alakja elsősorban komikumforrásként szolgál, szószátyár és bölcseledő. Szinte szemrehányóan teszi szavá Inklének, hogy az jóízűen végighorkolta az éjszakai vihart, mialatt ő pedig ébren virrasztott, és így tanúja lett az árbóckoppanásnak, a tengeri hajótörésnek. Jelenetükből az inas szándékai nem válnak világossá, az azonban egyértelműnek látszik, hogy (a látszólagos elméleti beállítottsága, az eszmefuttatásai ellenére) gyakorlatiasabb életszemlélet vezérli, mint az urát, Inklét. Mintha ironikus előképe volna a *Der Prinz und sein Freund* bölcseledő udvarmesterének. Inkle csakhamar behelyezkedik a szenvelgő, kényes kegyúr figurájába, elmondása szerint szívesebben választaná a vízi halált, minthogy újabb éveket kelljen nélkülözésben, másnak kiszolgáltatva élnie a szigeten. Némiképp didaktikus vonása a műnek, hogy Pedrillo ezután egyből oktató hangvételt vesz fel. „No, így már nem tudnék gondolkodni. Hát nem jobb-é az embernek kis nyomorúsággal élni, mint teli haszal a vízbe fulladni?” Már ekkor is szó esik közöttük segítőjükről, Járíkoról, akit a szolga hasztalan ajánl a gazdája figyelmébe. Bár Inkle szépnek találja a lányt, esze ágában sincs udvarolni az őslakos közösséghez tartozó hajadonnak.³⁴

A *Bánk bán* Ottójának reakciói is az idegen földhöz való ambivalens viszonyulásról árulkodnak. Mintha egy a civilizáción és a társadalmi korlátokon kívüli édenkertként fogná fel a magyar udvart, a Melinda iránt érzett fanatikus vágy megrémiszti viszont. Ilyenkor ő is a szenvelgő tónusokhoz menekül, sajnálatja magát bizalmasának, Biberachnak.

33 ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járíko...*, 3.

34 Uo., 4.

Halljad csak: ő – Melinda szánakoz
rajtam, midőn komor tekintetem
tartom szegezve rajta, azt sohajtván:
„Mért nem maradtam a hazámba” –³⁵

A Pedrillóéhoz hasonlóan a lézengő ritter tanácsa se nélkülözi a kioktató hangnemet s a meráni herceg képességei, alkata fölötti kritikagyakorlást.

Ej, ej, kegyelmes úr, vigyázz, vigyázz; mert
egy ily keszeg, sovány fiút az izmos
Bánk bán – bajúsa egy végére tűz.³⁶

„Vad a gúttát, nó, ha ez is vad, már úgy szeretnék szelíd leányt látni” – mondja Pedrillo Inkle felvetésére, majd hozzáteszi: „Ebben a lányban semmi vadság sincsen. Én egészen másképp vélekedem a vademberek felől, velem elhitették, hogy ők az embert szőröstül-bőröstül megeszik. De látom, nem olyan fekete az ördög, amint festik.”³⁷ A mű világképe felől nézve tehát a szolga egyértelműen jó szellemként van jelen a hatalmi ambíciójú, kényelmes Inkle mellett. Ugyanakkor az ő szavai sem mozdulnak ki a kolonialista, lealacsonyító helyzetből, az elcsábítandó nőt erényei ellenére is állatias, egyszerű léleknek tartja, aki könnyen megszerezhető. Ez a meggyőződés Biberach esetében jóval intenzívebben van jelen. Bár ravasznak és kiismerhetetlennek tartja az asszonyokat, a szövegében szintén feltűnnek az állatokkal vont párhuzamok. Egy alkalommal például Ottó rangját, a „királyi néné”-t a kereszt, az aranylánc vonatkozásában emlegeti, amelyek „egérfogók az asszonyokra nézve”. Korábban pedig galambról és oroszlánról beszél, mikor Melinda attitűdváltozását említi.³⁸

Az intrikus Inkle és a segédje az első felvonás hetedik jelenetében tűnik fel ismét, miközben a Járikótól kapott gyümölcskosarat fogyasztják. Pedrillo ügyefogyott kérdései, felvetései („De valami juta eszembe; ha minket megettek volna a’ vad emberek, úgy-e koránt sem esne ilyen jó ízűen ez a gyümölcs?”) inkább már bosszantják, mint untatják, holott aktuálisan az ő gondolatait sem foglalja le a táplálkozáson kívül semmi. A szolga végül egy történettel hozakodik elő, amelyben a vándort elnyeli a cethal gyomra, ám ez korántsem jelenti számára a pusztulást, sőt az utazónak jobbra is fordul a sorsa. A hal belsejében pompás szobát talál asztallal, székekkel, tányérral, amelyben békésen ellakhat. Inkle annyira felháborodik az inas locsogásán, hogy a jelenet végén kegyetlenül felképezi.³⁹ A *Bánk bán* cselekményterében a fizikai erőszak csupán egyszer jelenik meg Ottó és Biberach között – akkor pedig végzetesen. A harmadik szakasz végén az érte küldetett udvari szolgák elől menekülő herceg hajdani tanácsadójához kö-

35 KATONA, „Bánk bán”, 110.

36 Uo., 112.

37 ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járikó...*, 5.

38 KATONA, „Bánk bán”, 121–122.

39 ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járikó...*, 11–14.

nyörög, hogy segítsen neki elmenekülni, aki ekkor már Bánk közelébe akar férközni, és nemet mond Ottó kérésére. A merániai ifjú erre ördögnek nevezi a kóbor lovagot, majd mikor Biberach távozni készülve hátat fordít neki, ledöfi.⁴⁰

Az *Inkle és Járíkó* női címszereplője az első felvonás nyolcadik jelenetében megvallja az angol kereskedőnek, hogy szerelmes belé, az őszinteség azonban nem rokonszenvet, hanem ellenérzést vált ki a férfiből, aki – továbbra is kiszolgáltatott lévén az őslakos lánynak – természetesen ezt nem ismeri, hanem igyekszik hasznát húzni az iránta tanúsított rajongásból. Járíkó azt is elmondja, hogy újabb két idegennel ismerkedett meg, akik a legutóbbi hajótörés áldozatai. Inkle szívesen találkozna velük, ezért a lány elvezeti a férfit és a szolgáját a két másik áldozat, Don Gonzalvo és Ferdnando rejtékhelyére. Itt azonban a négy férfi bajba kerül, az őslakosok meghallják a beszédüket, s foglyul ejtik őket. Járíkó bátyja, Azor elé járulnak, aki egyfajta vezető pozíciót tölt be a törzs életében. A megkövesedett, rendi szemléletű Don Gonzalvo rögtön pogánynak nevezi Azor népét, mire az őslakos közösség feje a monoteista meggyőződésű, általa álszentnek tartott európai civilizációt kezdi el bírálni. A félszeg Inkle nem vesz részt a párbeszédben, attól retteg, hogy felfalják a kannibálok. Mikor Azor megtudja, hogy az angol kereskedő már három esztendeje a szigeten lakik, felteszi számára a kérdést, ki bújtatta-táplálta eddig. Inkle lelkiismeret-furdalás nélkül elárulná Járíkót, Pedrillo azonban közbelép, és egy komikus történettel áll elő, amely szerint mindketten krokodiltojáson élve vészelték át az elmúlt éveket. A jelenet során a darab hősi figuráját, Ferdnandót is megismerjük, aki elmondja Azornak, hogy a maga részéről egyáltalán nem állna szándékában harcolni az ősi közösségek ellen, csupán a király parancsának engedelmeskedik. Mint később kiderül, mióta itt tartózkodik, két bennszülött életét is megmentette.⁴¹

A mimézis mint tevékenység az *Inkle és Járíkó* és a *Bánk bán* intrikus kettősséhez is hozzátartozik. Az érzelmek utánzó megjelenítése elsősorban a történetpszövésszintjén érvényesül, amely mindkét esetben a szolgai státuszú figura sajátossága. Nem tudni, mennyi igazság van Biberach szavai mögött, de viszonylag gyakran hivatkozik a múltjára, hajdani esendőségére, ennek a tevékenységnek pedig csakis egy célja lehet. A bizalmaskodó hangvétel közelebb helyezi az aktuális partneréhez az intrikusfigurát, aki eléri, hogy a másik is megnyíljon előtte, ezáltal pedig máris leköteleződjön, zsarolhatóvá váljon. Rövid példa erre a kóbor lovagnak Izidórával folytatott párbeszéde az első szakaszban, amikor az asszonyi természet mély ismeretét firtató kérdezősködésre Biberach a következőképp válaszol: „Megtanultam, emberi / elmém ezernyi baklövésivel.”⁴²

Azor emberei természetesen nem elégednek meg Pedrillo komikusnak ható meséjével, továbbra is a titokzatos patrónus kilétét kutatják. Addig nem is hajlandók szabadon bocsátani Inklét és a szolgáját, amíg azok nem árulják el, ki segítette őket ennyi ideig. Ez természetesen konfliktust szül a két férfi között. A kereskedő szabadulni szeretne a fogságból, amely egyre kellemetlenebb a számára, a szolga viszont kitart, továbbra sem hajlandó felfedni Járíkó kilétét. Inkle emiatt vádakkal illeti Pedrillót, esetlen locsógnak nevezi, átkokat zúdítt a fejére, az inas viszont állhatatosan hallgat, mikor pedig

40 KATONA, „Bánk bán”, 160.

41 ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járíkó...*, 23–27.

42 KATONA, „Bánk bán”, 124.

szóhoz jut, ismét az őslakos lányt dicséri, aki remek felesége lehetne az úrnak. Eddig-re nyilvánvalóvá válik, hogy a javaslaton keresztül implikált érzelmek a saját vágyait tükrözik. A maga részéről boldogan fogadná, ha Inkle helyett Járíkó őt tüntetné ki a szerelmével. Inkle végül természetesen bevallja, hogy Járíkó volt a titkos segítőjük, ám ez Azort már nem éri meglepetésként, csupán igazolja mindazt, amit a fiatal nő korábban megvallott neki. Az őslakosok vezetője kijelenti, hogy mind a négy foglyuk szabad ember a szigeten, sem a mozgásterében, sem a jogaiban nem korlátozzák őket.⁴³

Járíkó boldogan rohan a szerelme karjába, Inkle azonban képtelen belenyugodni a természetközeli életbe, rangon alulinak ítéli a „vadleánnyal” való házasságot, azonkívül visszavágyik Londonba, a magafajta kereskedők, kufárok, polgárok közé. Az őslakosok elszántan készülnek az esküvőre, ő pedig a szökést tervezgeti, ám valamennyi elgondolása kudarcba fullad. Ismét a véletlen dramaturgiai ereje nyújt neki segítséget: egy újabb befolyásos kalmár, Sztelay köt ki a szigeten, akiben Inkle régi ismerősét üdvözl. Sztelay elmondja, hogy újabban rabszolgafelhajtással foglalkozik, s azért érkezett ide, hogy a bennszülöttekből munkásokat vigyen az ültetvényekre. A férfi címszereplő kap a lehetőségen, elhatározza, hogy áruba bocsátja Járíkót. A két európai rögvést alku-dozni kezd, úgy beszélnek a hajadonról, mintha állat vagy tárgy volna.⁴⁴ Ezáltal a *Der Prinz und sein Freund*ban olvasható negatív mintákat jelenítik meg. A társadalmi kiszolgáltatottság ellenére felsőbbrendű, távoli pozícióból beszélnek az őslakos közösségről.

E helyütt ismét az eszünkbe juthat Ottó és Biberach kettőse, az viszont fontos különbség a két mű intrikusi szerkezete között, hogy a lézengő ritter nemcsak Melinda elcsábításának lehetőségét, hanem ennek eszközeit, furfangját is kínálja Ottónak. Ezzel szemben Sztelay nem cselekvő intrikus, sokkal inkább egy általánosan amorális társadalmi intézmény feje. A hajótörés miatt kiszolgáltatott Inkle és a nagy hatalmú embercsempész viszonya a hatalmi felállást tekintve inkább Gertrúd királyné és Ottó kapcsolatát idézi. Inkle hízeleg Sztelay-nak, sőt a szolgájaként szegődik, csak hogy minél nagyobb nyereség üthesse a markát, és visszatérhessen az általa eszményített civilizált társadalomba.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Inkle és Ottó figurája az intrikusi vonások tekintetében mutat némi összefüggést, ám ahogyan azt hipotetikusán megállapítottam, az Eckartshausen által részletesen ábrázolt úr-szolga viszony kevésbé kiegyensúlyozott interpretációban jelenik meg Katonánál. Bár Tiborc kétségtelenül a becsületes, őszinte alattvaló képét erősíti, Biberach rációfól a feltételezésre, miszerint a szolgai szerepkör bölcsessége egyszersmind morális fölénytel is társul. Az *Inkle és Járíkó* Pedrillója locsogása és kolonialista látásmódja ellenére jó szellemként tevékenykedik ura mellett, s bár nem jár sikerrel, egyértelműen azt szorgalmazza, hogy a gazdája hűséget fogadjon Járíkónak. Ezzel szemben Biberach alattvalóként kizárólag a saját érdekeit nézi, s ezáltal inkább geresztője, mint csillapítója a merániai befolyás alá került udvar erkölcselenségének. Az utóbbi tény természetesen abból is következhet, hogy az *Inkle és Járíkó*, illetve a *Bánk bán* társadalmi felvetése rokonságot mutat ugyan, de alapvetően eltér egymástól. Katona József tragédiája a rendi társadalom problémáit járja körül, míg Eckartshausen daljátéka a gyarmatosítás lehetőségeiből vagyont szerző európai polgárság felelősségét érzékelteti.

43 ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járíkó...*, 29–30.

44 Uo., 38–45.

4. Az eckartshauseni gondolatok lehetséges illeszkedése az Erdélyi Múzeum pályázatának esztétikai elvárásaihoz (összefoglalás)

A *Bánk bán* keletkezéstörténetével foglalkozó szakirodalom megállapításai szerint mindmáig nem konkretizálható, mi vezetett Katona József drámájának az *Erdélyi Múzeum* 1814-es pályázatán történő elutasításához. Amint azt Gyalui Farkas dolgozatából megtudhatjuk, a kiírásra tizenkét pályamű érkezett, s a bírálók a Bihar vármegyei birtokos, Tokody János *Pártosság tüze* című alkotását találták a legjobbnak. A darab sosem került színpadra vagy olvasóközönség elé, mivel a szerkesztők 1817-es nyílt fogalmazványa több részletet is kifogásol a műben, s átírási módozatokat javasol a szerzőnek, aki nemcsak a további munkálatoktól, de a levélre való választól is eltekint. (Természetesen annak a lehetősége is fenntartható, hogy a postára küldött dokumentum elkallódott a szállítás során.)⁴⁵ A bírálók Tokody tragédiája mellett Bolyai Farkas három szomorújátékáról, illetve egy történelmi drámáról, a *Kun Lászlóról* írtak rövid elemzést, Katona József művét azonban említésre sem méltatták. A *Bánk bán* mellőzéséről Gyulai Pál a következőket írja:

Nem jött szóba se a *Bánk bán*. Nem csodálkozhatni – úgymond. E tragédiában kevés volt, mit az akkori divat kiválóan kedvelt, s aztán Döbrentei adott irányt a bírálóknak, ő bár buzgó előharcos, nagyérdemű szerkesztő, de nem volt az a kritikus, akiben valamely szokatlan jelenség bárminő szempontból is emberére találjon.⁴⁶

Gyulai Pál azt sem tartja kifelejthetőnek a gondolatmenetből, hogy a pályázat eredendően egy színház megnyitására alkalmas dráma szövegét várta, tehát az ünnepi helyzethez való tematikai és stílusbeli azonosulást. A merániaiak kedvezőtlen megjelenítése, a pártütők általi szidalmazása és az első változatban szereplő váratlan gyilkosság mind elidegenítően hathattak a bíráló esztétikusokra.⁴⁷ Alighanem ebbe a sorba illeszthető az eckartshauseni utalásrendszer is. Az uralkodóját folyamatosan tanácsokkal segítő alattvaló ugyanis a látszólagos lojalitás és konstruktív szándék ellenére kiemeli a királyi abszolutizmus társadalmi megkérdőjelezhetőségét, hiányosságait. Azáltal hogy Tiborc ellentétéként Biberach egy nemkívánatos szolgai státuszt képvisel, aki birtokában van ugyan egy fölöttes tudásnak, de azt az amorális világ szolgálatába állítja, még súlyosabbá válik a rendi társadalommal szembeni bírálat.

Ha Gyulai Pál álláspontjánál maradunk, a felismerhetően a *Der Prinz und sein Freund*-ből származó gondolatok minden bizonnyal összeegyeztethetetlenek voltak a múlt dicsőségét reprezentálni kívánó igényekkel. Mindez azonban továbbra is csak előfelvetés, s valószínűnek látszik, hogy a jövőben is az marad, ugyanis az esztétikai összehasonlításhoz szükséges példányok sajnos nem állnak rendelkezésre.

45 GYALUI, A *Döbrentei-pályázat...*, 3–6.

46 Idézi Gyalui: *uo.*, 10.

47 *Uo.*